

8. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва / В.Задунайський // Український історичний збірник / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268-279.
9. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.
10. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок ХХ ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64.
11. Задунайський В. Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку ХХ ст. / В.Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 5. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2011. – С. 211-215.
12. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
13. Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.Є.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
14. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009. – 128 с.
15. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков / А.А.Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – С. 95-96.
16. Дежавний архів Краснодарського краю (далі – ДАКК). – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 8563/2.
17. ДАКК. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 9265.
18. ДАКК. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 968.

Задунайський В.В. Підготовка в учебных командах полков I очереди Кубанского казачьего войска в начале ХХ ст. (на прикладі I Полтавського Кошевого Атамана Сидора Білого полка)

В статті розглянуто основу військової підготовки кубанських козаків-кавалеристів в учебных командах полков I очереди в началі ХХ ст. Доведено, що в них казаки на протязі 8 місяців удосконалювали основи відповідного бойового і військового мистецтва, а також принципи казачьей воїнської служби. Закінчувалося навчання довготривалим конним походом, в час якого проявлялись результати підготовки. Не зважаючи на успіхи, були місця і проблеми, пов'язані з надмірною уніфікацією навчання в відповідності з пріоритетами царської влади, що вело до ослаблення казачьих традицій.

Ключеві слова: Кубанское казачье войско, казаки, кавалерия, полк, учебная команда, боевая подготовка, казачье боевое искусство, казачьи традиции.

Zadunayskiy V.V. Preparation in Scholastic Command Regiment First Queue Kuban Cossack Troops at the beginning Initially 20 cl. (on Example First Poltavskogo Koshevogo Ataman Sidora Bilogo Regiment)

In article is considered military preparation Kuban cossacks-cavalryman in regiment first queue at the beginning initially 20 cl. is Proved that cossacks in scholastic command on length 8 months improved the bases combat and martial art, as well as bases of the soldierly service. Finished education by long mounted march, during which revealed itself the results of preparation. Not review on successes, existed and problems, connected with overweening unification of the education in accordance with priority Tsarist authorities that promoted the weakening an cossack soldierly tradition.

Keywords: the Kuban Cossack army, Cossacks, cavalry, regiment, scholastic command, combat preparation, Cossack fighting art, Cossack traditions.

УДК: 94:[281.9:33]"1877-1905"

О. М. Балухтіна

ПРИВАТНЕ ОСОБИСТЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДУХОВНИХ ОСІБ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1877–1905 рр.

У статті досліджується еволюція та основні тенденції в розвитку приватного землеволодіння духовних осіб; виділено особливості цього процесу в південноукраїнських губерніях (Катеринославській, Таврійській та Херсонській); розкрито структуру землеволодіння духовних осіб в кожній губернії та в Південній Україні в цілому.

Ключові слова: Південна Україна, духовні особи, землеволодіння, купівля-продаж землі, православна церква, приватна особиста власність, статистика.

Аграрні відносини після «Великих реформ» 60-70-х рр. ХІХ ст. в Росії розвивалися досить складно, адже перебудова сільського господарства на товарно-капіталістичні рейки проходила при збереженні феодально-кріпосницьких пережитків. Більшість дослідників соціально-економічного розвитку вказаного періоду акцентували увагу на поміщицьких та селянських господарствах, які займали провідні позиції в землеволодінні того періоду. Незначна увага приділялася церковному та монастирському землеволодінню, яке займало 0,5% земель сільськогосподарського призначення. Без вивчення історії церковних, монастирських та

приватновласницьких господарств духовенства неможливо розкрити загальний характер аграрних відносин другої половини XIX – початку XX ст. З іншого боку, регіональний аспект при розгляді станової проблематики допомагає поглибити та розширити конкретне історичне дослідження.

Історіографію дослідження приватного землеволодіння духовних осіб умовно можна розділити на дореволюційний, радянський та сучасний періоди. Література дореволюційного періоду досі не втратила своєї наукової значущості, а основні теми досліджень (наслідки буржуазних реформ, ретроспектива церковної політики з боку держави, господарська діяльність монастирів, проблеми церковного права) і зараз привертають увагу істориків. Крім цього всі вони містять значну кількість статистичних даних. Але разом з цим, праць, присвячених проблемам приватного землеволодіння духовенства взагалі та в регіональному аспекті, тоді не було.

Радянська історіографія розглядала церкву як «архаїчний релігійний пережиток», з яким влада вела непримиренну боротьбу. Серед нескінченного ряду критичних праць того періоду необхідно виділити роботи М.М. Нікольського [1], А.І. Клібанова [2], В.Ф. Зибковець [3], в яких, на основі залучення широкого кола джерел, розглядалися питання церковного та монастирського землеволодіння та землекористування в цілому. Крім цього, в працях Є.Ф. Грекулова [4] та П.М. Зирянова [5] ми маємо перші згадки про «священників-поміщиків» та дані про кількість землі, що їм належала.

У сучасний період значно виріс інтерес до церковної історії. Але сучасні дослідження господарської діяльності православної церкви, на наш погляд, не можна вважати комплексними, оскільки обходять питання розвитку особистої приватної власності духовних осіб. Це стосується українських дослідників В.О. Левицького [6], Г.М. Надтоки [7], М.В. Сухарева [8], та російських – В.В. Морозан [9] та О.М. Яшиної [10]. В статтях І.М. Шугальової, в контексті висвітлення економічного положення духовенства, звертається увага на існування серед цього стану прошарку землевласників [11; 12]. І лише в дисертації А.О. Подвигайло проведено аналіз приватного землеволодіння духовних осіб на прикладі двох губерній Центрально-Чорноземного регіону Росії [13].

Мета і завдання статті полягають у дослідженні основних закономірностей та тенденцій розвитку приватного особистого землеволодіння духовних осіб Південної України. Основним джерелом служать архівні документи, перепис земельної власності Європейської Росії 1877-1878 рр. та статистика землеволодіння 1905 р. в південноукраїнських губерніях.

Хронологічні рамки статті обумовлені: наявністю за цей період більш повних статистичних даних стосовно усіх губерній, що забезпечує порівнянність цифр не лише щодо південного регіону але й по інших російських регіонах у цілому; використання іншими вченими аналогічної статистики для порівняння з іншими регіонами. Верхня хронологічна межа – період стабільності економічного та політичного розвитку Росії після буржуазних реформ 60-70-х рр. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком кризи в країні, викликаної революційними подіями 1905-1907 рр. та подовженою світовою війною 1914-1918 рр.

У другій половині XIX ст. приватна земельна власність в Російській імперії розділялася на приватну особисту власність (далі – п.о.в.) та власність товариств. Саме після реформ 60-70-х рр. XIX ст. розпочався розвиток п.о.в. духовних осіб. Підтверджують існування землевласників серед цієї категорії населення пореформеної Росії архівні дані та матеріали статистичних збірників, які регулярно видавалися центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, а саме: «Статистика землевладення 1905 г. Выпуск XIV. Екатеринославская губерния» [14], «Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XLII. Таврическая губерния» [15], «Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XVI. Херсонская губерния» [16].

Складена за даними цих збірників таблиця 1 дає нам можливість охарактеризувати процес розвитку приватної земельної власності в цілому, й п.о.в. духовних осіб зокрема.

Аналіз даних таблиці 1 дозволив нам визначити наступні спільні тенденції в розвитку приватної власності в цілому по південному регіону України:

- 1) збереження домінуючого положення особистої приватної власності, яка в Таврійській губернії складала 90,1%, Херсонській – 87,2%, Катеринославській – 75,9% від загальної площі всієї приватної власності;
- 2) кількісне зменшення особистої приватної власності за період 1877-1905 рр., що складає по губерніях: Катеринославській – 27% (1,31 рази), Херсонській – 17,22% (1,21 рази), Таврійській – 5,03% (1,05 рази);
- 3) збільшення власності товариств: в 23,68 разів в Катеринославській, 12,53 рази в Херсонській та 2,9 разів в Таврійській губернії [14, с.32-33; 15, с.32-33; 16, с.29-30].

Отже, попри зміни в структурі приватної власності за період з 1877 по 1905 рік необхідно вказати на стабільність процесу її розвитку. Як особливість зазначимо зовсім незначне її збільшення в Таврійській губернії в 1,02 рази та незначне зменшення в Херсонській та Катеринославській – відповідно в 1,06 та 1,00 рази [14, с.32; 15, с.32; 16, с.29].

Аналізуючи статистичні дані по трьом південноукраїнським губерніям на предмет розвитку п.о.в. окремих груп населення виявилось, що: основним власником землі виступали дворяни, селяни, міщани, купці та почесні громадяни; більше всього землі в пореформений період втратили саме дворяни; найактивнішими учасниками ринку землі в плані її скуповування виступали селяни та міщани. Специфіка регіону, на думку науковців, полягала в наявності на його території порівняно більшої кількості представників заможної верстви селянства [17, с.133].

Таблиця 1

Приватна земельна власність на Півдні України [14, с.32; 15, с.32; 16, с.29]

Види власності	Належало в десятинах		В 1905 р. збільшилося (+) або зменшилося (-)		Площа 1905 р. складає процентів (%)		
	1905 р.	1877 р.	на скільки десятин	в скільки разів	загальної площі	площі прива- тної власності	площі особи- стої власності
<i>Катеринославська губернія</i>							
Власність духовних осіб	2794	1174	+1620	+2.38	0,0	0,1	0,1
Приватна особиста власність	2131025	2784753	-653728	-1.31	38,2	75,9	100
Власність товариств	678134	28636	+649498	+23,68	12,2	24,1	-
Приватна власність	2809159	2813389	-4230	-1,00	50,4	100	-
<i>Таврійська губернія</i>							
Власність духовних осіб	70112	487	+69625	+143.97	1,3	2,5	2,8
Приватна особиста власність	2492450	2624314	-131864	-1,05	47,4	90,1	100
Власність товариств	273521	94412	+179109	+2,90	5,2	9,9	-
Приватна власність	2765971	2718726	+47245	+1,02	52,6	100	-
<i>Херсонська губернія</i>							
Власність духовних осіб	4951	5022	-71	-1,01	0,1	0,2	0,2
Приватна особиста власність	2760756	3335174	-574418	-1,21	44,9	87,2	100
Власність товариств	404951	32293	+372658	+12,53	6,6	12,8	-
Приватна власність	3165707	3367467	-201760	-1,06	51,5	100	-

Ряд дослідників господарської діяльності православної церкви, такі як В.В. Морозан та А.О. Подвигайло наголошують на тому, що духовенство всієї Російської імперії в цей період займається скупкою землі та стає активним учасником земельного ринку [9, с.314; 13, с.15]. Дані таблиці 1 свідчать про те, що духовні особи південного регіону України в період 1877-1905 рр. також стали активними учасниками ринку землі. В Катеринославській та Таврійській губерніях вони скуповували землю, тому їх земельна власність збільшилася відповідно в 2,38 та 143,97 разів. Остання цифра дійсно вражає. Лише в Херсонській губернії духовні особи продали невелику кількість землі (71 десятина) й їх власність зменшилася в 1,01 рази [16, с.29]. В цілому по південному регіону України, за статистичними даними, духовні особи за вказаний період збільшили свої земельні володіння на 71174 десятини (в 11,65 раз) [підраховано за: 14, с.32; 15, с.32; 16, с.29]. Але, якщо порівняти кількість скупленої землі духовенства з землею дворян або купецтва, то порівняння виявить досить незначні масштаби цього процесу.

В той же час, аналіз таблиці 1 свідчить про незначний відсоток володінь духовних осіб в відсотковому відношенні площі приватної власності окремо взятої губернії, що знаходився в межах 0,1% – в Катеринославській, 0,2% – в Херсонській, 2,5% – в Таврійській губерніях.

Таким же незначним був і відсоток володінь духовних осіб в відсотковому відношенні площі приватної особистої власності, а саме: 0,1% – в Катеринославській, 0,2% – в Херсонській, 2,8% – в Таврійській губерніях [14, с.34; 15, с.35; 16, с.31-32]. Підкреслимо при цьому, що показники по першим двом губерніям співпадають, а найбільший процент власності духовних осіб як в загальній площі приватної власності, так і приватної особистої власності був саме в Таврійській губернії.

На повітовому рівні простежувалася аналогічна тенденція, проаналізувати яку можна за допомогою таблиці 2 [14, с.38, 40-41; 15, с.36, 39; 16, с.37].

Дані цієї таблиці показують незначний процент володінь священно- та церковнослужителів в загальній кількості п.о.в. кожної з трьох губерній. Найбільші показники мала Таврійська губернія (1,5%), незважаючи на те, що в двох її повітах такі володіння взагалі були відсутні [15, с.39].

Таблиця 2

Відношення у відсотках кількості особистих володінь та їх середній розмір в 1905 р.

Повіт	Частка володінь в їх загальній кількості (%)	Середній розмір володінь (в дес.)
<i>Катеринославська губернія</i>		
Катеринославський	-	-
Олександрівський	0,4	92,5
Бахмутський	0,1	8,5
Верхньодніпровський	0,5	64,2
Маріупольський	0,4	15,3
Новомосковський	0,8	40,0
Павлоградський	0,7	92,3
Слов'яносербський	1,4	185,8
Всього по губернії	0,4	79,8
<i>Таврійська губернія</i>		
Симферопольський	3,0	14,6
Бердянський	-	-
Дніпровський	0,2	94,0
Євпаторійський	9,3	472,1
Мелітопольський	0,2	88,0
Перекопський	7,8	260,8
Ялтинський	-	-
Феодосійський	3,1	149,8
Всього по губернії	1,5	205,6
<i>Херсонська губернія</i>		
Херсонський	0,9	150,4
Олександрійський	1,0	64,6
Ананьївський	0,3	107,0
Єлизаветградський	0,4	102,1
Одеський	0,5	100,0
Тираспольський	0,5	81,8
Всього по губернії	0,6	103,1
Всього по Півдню	0,8	129,5

Тепер перейдемо до більш детального аналізу розвитку приватного землеволодіння духовних осіб трьох південноукраїнських губерній за період з 1877 по 1905 рр. Для цього статистичні дані зведено в таблицю 3 [14, с.12-13; 15, с.12, 38-39; 16, с.10, 12].

Із таблиці видно, що в 1877 р. в трьох губерніях Півдня України налічувалося 65 землевласників із духовенства, яким належало 6683 десятини землі, середній розмір володіння складав 87,5 десятин [підраховано за: 14, с.12; 15, с.12; 16, с.12]. Зокрема, в Катеринославській губернії в 1877 р. було 12 володінь духовних осіб, яким належало 1174 десятини землі, а середній розмір власності складав 97,8 десятин. В кожному повіті губернії було 1-2 земельне володіння духовенства, більше всього – три – знаходилося в Павлоградському повіті. Лише 3 земельних володіння можна віднести до середніх, решта – до дрібних [14, с.12].

В Таврійській губернії нараховувалося 15 землевласників, які володіли 487-ми десятинами землі, середній розмір їх наділів складав 32,5 десятин. Малі за розміром, володіння цих власників знаходилися в 4-х повітах із восьми: два володіння відносилися до середніх, два – до дрібних. В той же час, хоча в 1877 р. в Таврійській губернії і було більше земельних власників із духовних осіб, але землі вони мали менше майже в 2,5 рази, ніж в Катеринославській губернії [підраховано за: 15, с.12].

Найбільша кількість землевласників серед духовенства знаходилася в Херсонській губернії – 38 володінь, що займали площу в 5022 десятини, середній розмір володінь яких складав 232,9 десятини. При тому, що ці володіння знаходилися в кожному повіті губернії, найбільше їх було в Одеському (14), Тираспольському (9) та Єлизаветградському (8). За даними статистичного збірника 15 господарств Херсонської губернії можна віднести до дрібних та 23 – до середніх [16, с.12].

Підсумовуючи викладене, можна зробити попередній висновок про те, що розвиток п.о.в. духовних осіб Південної України, як і в цілому по Європейській частині Росії набрав сили. На підтвердження наведемо порівняльні дані про стан розвитку земельної власності духовенства 8 губерній Центрально-Чорноземного району, наведених в дисертації А.О. Подвигайло: «Згідно даним від 1877 року в 8 губерніях нараховувалося 1167 землевласників із духовенства, яким належало 30113 десятин землі... Так, в Курській губернії проживало 435 землевласників із осіб духовних, яким належало 6299 десятин землі, а середній розмір власності складав 14 десятин. У Воронежській губернії нараховувалося 58 землевласників та 1633 десятини землі, а середній розмір власності складав 28,2 десятини [13, с.14].

Таблиця 3

Приватна особиста земельна власність духовних осіб Півдня України в 1877-1905 рр.

Повіт	Духовні особи					
	Кількість володінь		Кількість землі (дес.)		Середній розмір володінь (в дес.)	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
<i>Катеринославська губернія</i>						
Катеринославський	1	-	412	-	412,0	-
Олександрівський	1	6	360	555	360,0	92,5
Бахмутський	1	2	6	17	6,0	8,5
Верхньодніпровський	2	5	5	321	2,5	64,2
Маріупольський	1	3	200	46	200,0	15,3
Новомосковський	1	7	1	280	1,0	40,0
Павлоградський	3	7	114	646	38,0	92,3
Слов'яносербський	2	5	76	929	38,0	185,8
Всього по губернії	12	35	1174	2794	97,8	79,8
<i>Таврійська губернія</i>						
Симферопольський	6	129	41	1883	6,8	14,6
Бердянський	-	-	-	-	-	-
Дніпровський	2	5	429	470	214,5	94,0
Євпаторійський	-	102	-	48158	-	472,1
Мелітопольський	-	2	-	176	-	88,0
Перекопський	-	36	-	9389	-	260,8
Ялтинський	4	-	13	-	3,3	-
Феодосійський	3	67	4	10036	1,3	149,8
Всього по губернії	15	341	487	70112	32,5	205,6
<i>Херсонська губернія</i>						
Херсонський	2	12	156	1805	78,0	150,4
Олександрійський	3	11	131	711	43,7	64,6
Ананьївський	2	3	83	321	41,5	107,0
Слизовградський	8	11	676	1123	84,5	102,1
Одеський	14	5	1870	500	133,6	100,0
Тираспольський	9	6	2106	491	232,9	81,8
Всього по губернії	38	48	5022	4951	132,2	103,1
Всього по Півдню	65	424	6683	77857	87,5	129,5

Порівнюючи ці дані 1877 року з даними по трьом південним губерніям України, необхідно відзначити, що при значно меншій кількості власників із духовних осіб, простежується практично однакова кількість землі та значно більший середній розмір їх власності. На нашу думку, це можна вважати особливістю багатоземельних південних губерній.

Аналізуючи розвиток п.о.в. духовенства Південної України за період з 1877 по 1905 рр., простежуємо також нові тенденції.

По-перше, це збільшення кількості земельних володінь, що знаходилися в приватній особистій власності духовних осіб. Так, в Катеринославській губернії кількість п.о.в. духовенства за вказаний період зросла в 3 рази і складала 35 володінь, які займали площу в 2794 десятини. Майже в 144 рази зросла власність духовних осіб в Таврійській губернії, і складала 341 володіння. Звісно, що таке збільшення стало можливим, в першу чергу, за рахунок земель дворян, які за 28 років втратили 7162 десятини, що складало 45,1% їх загальної власності [15, с.34]. В Херсонській губернії протягом досліджуваного періоду специфіка полягала в тому, що при зростанні кількості володінь до 48, загальна площа цих господарств, хоч і незначно, але зменшилася. Звісно, губернія вже давно перестала бути малозаселеною, землі не вистачало, тому збільшення кількості власників йшло за рахунок подрібнення земельних ділянок. Для прикладу, в Олександрійському повіті кількість володінь постійно збільшувалася: з трьох (площа – 311 десятин) в 1877 р., до дев'яти (739,5 десятин) в 1888 р. та до одинадцяти (711 десятин) в 1905 р. [18, с.132].

В цілому, по Півдню України за 28 років кількість володінь збільшилася в 6,5 рази і складала 424 господарства, що займали площу в 77857 десятин землі; загальна кількість землі збільшилася в 11,65 разів [підраховано за: 14, с.12-13; 15, с.12,38-39; 16, с.10,12].

По-друге, змінився середній розмір приватної власності духовних осіб: зменшення відбулося в губернії Катеринославській (з 97,8 до 79,8 десятин (в 1,2 рази)) та Херсонській (з 132,2 до 103,1 десятини (в 0,8 раз) (див. таблицю 3); збільшення – в Таврійській – з 32,5 до 205,6 десятин (в 6,3 раз) [підраховано за: 14, с.12-13; 15, с.38-39; 16, с.34-35]. Загалом, по Південній Україні простежувалася стійка тенденція зменшення середнього розміру наділу при збільшенні кількості власників. Порівняти середній розмір володінь духовних осіб з іншими верствами населення допоможуть цифрові дані, представлені в таблиці 4 [14, с.35; 15, с.35; 16, с.33].

Таблиця 4

**Середній розмір приватних володінь окремих категорій населення в 1905 році
(в десятинах)**

Категорія населення	Губернії Півдня України					
	Катеринославська		Таврійська		Херсонська	
	Середній розмір (дес.)	Ранжування	Середній розмір (дес.)	Ранжування	Середній розмір (дес.)	Ранжування
Дворяни	748,1	1	594,0	2	719,4	2
Духовні особи	79,8	7	205,6	4	103,1	7
Міщани	131,0	5	111,0	5	119,8	5
Купці	645,5	2	616,0	1	914,9	1
Селяни	107,6	6	80,7	6	165,4	4
Іноземні громадяни	237,9	3	247,6	3	513,1	3
Інші категорії	179,1	4	6,9	7	між 103,1 та 513,1	6
Середній розмір по губернії	271,0	-	114,1	-	331,3	-

За даними таблиці 4 робимо висновок, що середній розмір володінь духовних осіб Катеринославської та Херсонської губернії був значно меншим за середній розмір володінь як по губернії так і по південному регіону в цілому, що складав 238,8 десятин [підрховано за: 14, с.35; 15, с.35; 16, с.33]. Особливістю Таврійської губернії вважаємо перевищення середнього розміру п.о.в. духовних осіб над середнім розміром земельної власності по всій губернії. За середнім розміром власності духовних осіб Таврійська губернія займала четверте місце, Херсонська та Катеринославська – останнє сьоме місце.

Далі вважаємо за потрібне розглянути більш детально структуру п.о.в. духовних осіб, що дасть нам можливість визначити співвідношення дрібних, середніх та великих володінь в кожній губернії та порівняти ці дані з іншими категоріями населення (дворяни, купці, селяни та ін.). Таблиця 5 укладена за матеріалами збірників статистики землеволодіння по окремим губерніям [14; 15; 16]. Саме в них використана структура розподілу володінь на дрібні (до 100 десятин), середні (до 1000 десятин) та великі (до 10 тис. десятин), яка представлена в даній статті [14, с.38-39; 15, с.38-39; 16, с.34-35].

Таблиця 5

**Приватна особиста власність духовних осіб в 1905 році за розміром володіння
(в десятинах)**

Губернія	Дрібні (1-100 дес.)		Середні (101-1000 дес.)		Великі (1001-10 тис. дес.)		Всього	
	кількість володінь	кількість землі	кількість володінь	кількість землі	кількість володінь	кількість землі	кількість володінь	кількість землі
Катеринославська	29	817	6	1977	-	-	35	2794
Таврійська	219	4550	106	33879	16	31683	341	70112
Херсонська	30	1033	18	4018	-	-	48	5051
Всього по Півдню України	278	6400	130	39874	16	31683	424	77857

Структура приватного землеволодіння духовних осіб в Катеринославській губернії за період з 1877 по 1905 рр. практично не змінилася. Основна маса цих володінь – дрібні володіння (83% від загальної кількості). Але більша половина загальної площі особистої земельної власності була зайнята середніми володіннями, що складали 17% від загальної кількості володінь. Це вказує на те, що не лише серед міщан та селян, але й серед духовних осіб зустрічалися не лише дрібні, але й власники вищих категорій. Крім того, серед духовних осіб не було великих землевласників, на відміну від дворян, де великі володіння складали 71,5% земельної власності [14, с.39].

Крім цього, якщо порівнювати дані про землеволодіння в різних повітах губернії, то картина буде дещо різноманітною: найменші земельні володіння духовних осіб знаходилися в Бахмутському, Новомосковському, Маріупольському та Слов'яносербському повітах. Крім цього, в Павлоградському повіті одне володіння займало менше одної десятини землі. Середні – в Олександрівському, Верхньодніпровському та Новомосковському. Найбільші володіння, які також відносилися до середніх знаходилися в Павлоградському (408 десятин землі) та Слов'яносербському (865 десятин землі) повітах. В Державному архіві Запорізької області (далі – ДАЗО) збереглися статистичні дані про землеволодіння в Олександрівському повіті, наведені в таблиці 6 [14, с.12-14, 28-29; 19, арк.172 зв.; 20, арк.188 зв.; 21, арк.180].

Таблиця 6

**Розподіл земель духовних осіб Олександрівського повіту за розміром наділу
(в десятинах)**

Розміри наділу	1877 р.		1887 р.		1888 р.		1905 р.	
	Кількість володінь	Кількість землі (дес.)	Кількість володінь	Кількість землі (дес.)	Кількість володінь	Кількість землі (дес.)	Кількість володінь	Кількість землі (дес.)
Дрібні	-	-	6	172	6	172	4	149
Середні	1	360	4	1329	5	1637,5	2	406
Великі	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	1	360	10	1501	11	1809,5	6	555

Аналіз таблиці 6 дозволяє зробити висновок про майнову диференціацію та активний процес перерозподілу земельної власності. Очевидно, що ті господарства, які не змогли пристосуватися до нових капіталістичних умов розорилися, і їх кількість на 1905 рік зменшилася.

Завдяки плідній праці Олександрівського повітового земства, в архівних справах ДАЗО за 1897 рік збереглися також імена деяких власників земельних ділянок – Білоус Григорій Павлович (Михайло-Лукашево), Могущий Василь Григорович (Жеребецька волость) та Михайло Степанов (Покровська волость) [22, арк.59-62]. За загальним списком земельних володінь Катеринославської єпархії від 1899 рік відомі також імена священників Олексія Четиркіна, Івана Біановського та Івана Кретиніна, які володіли значними за площею наділами: 104, 202 та 593 десятинами відповідно [23, арк.68; 12, с.79].

Деяка інша структура земельної власності осіб із духовних простежується в Таврійській губернії: дрібне землеволодіння складало 65,4%, середнє – 31%, велике – 3,6% від загальної кількості володінь [Підраховано за: 15, с.40]. При домінуванні дрібної власності, середні володіння займали особливо багато площі (48,3%). Також при малій кількості, велике землеволодіння займало трохи менше половини площі всієї п.о.в. духовних осіб (45,2%). З вище наведеного робимо висновок про наявність великої майнової диференціації серед землевласників із духовенства в Таврійській губернії. На підтвердження цього додамо, що ні в Катеринославській, ні в Херсонській губерніях не було великих землевласників, а в Таврійській їх було аж 16. Підкреслимо при цьому, що площа ними зайнята була більша ніж вся площа земельної власності духовних осіб в Катеринославській губернії в 1,13 рази. Для прикладу: вся площа землеволодіння в Катеринославській губернії (2794 десятини землі) була трохи більша ніж одне володіння в Євпаторійському повіті, що займало 2473 десятини землі.

Повітовий аналіз землеволодіння має наступний вигляд: 219 дрібних володінь розміщувалися в 6 повітах губернії, найбільше їх було в Симферопольському (124) та Феодосійському повітах (45). В Мелітопольському повіті, також як і в Павлоградському Катеринославської губернії був наділ, що складав менше однієї десятини землі. Із 106 середніх володінь найбільше їх знаходилося в Євпаторійському (52), Перекопському (26) та Феодосійському (20) повітах. Серед 16 великих володінь 13 знаходилося в Євпаторійському, два – в Феодосійському та одне – в Перекопському повітах [15, с.14-21].

Як вже зазначалося вище, серед духовних осіб Херсонської губернії зовсім не було великих землевласників; майже 2/3 їх загальної кількості володінь належало до дрібних (62,5%), але в загальній площі п.о.в. духовенства переважне значення мали середні володіння, які займали більше 4/5 всієї території (або 81,2% загальної площі). Дрібні володіння рівномірно розподілялися в кожному повіті. Найменше володіння (1 десятина) розташовувалося в Ананьївському повіті. Із 18 середніх володінь в Херсонському та Єлизаветградському повітах знаходилося по 6, в інших повітах – 1-2. Зазначимо, що два самих великих із середніх володінь (407 та 551 десятина) знаходилися також в Херсонському повіті.

Отже, використовуючи статистичні дані по Півдню України в цілому, робимо висновок, що землевласники із духовних осіб в основному володіли дрібними і середніми наділами землі. Структура їх землеволодіння складала: 65,6% – дрібні, 30,6% – середні та 3,8% – великі [Підраховано за: 14, с.14-28; 15, с.14-21; 16, с.14-20]. Додамо також, що за своїм розміром більші володіння були в Таврійській губернії, дрібніші – в Катеринославській та Херсонській.

Для порівняння наведемо дані по двом губерніям Центрально-Чорноземному району Росії. Так, із 136 власників серед духовенства Воронежської губернії у 129 (94,9%) розмір володінь не перевищував 100 десятин (дрібне володіння); середніх власників (більше 100 десятин) нараховувалося лише 5%. В Курській губернії більш ніж у 70% власників розмір приватної власності не перевищував 20 десятин, а середній розмір власності складав 7,4 десятини [13, с.5].

Крім цього, маємо цифрові дані за 1905 рік, за якими в 50 губерніях Європейської частини Росії нараховувалося 9840 священників-поміщиків (до 100 дес. – 9215 осіб, від 100 до 300 дес. – 451 особа, від 300 до 1000 – 148 осіб, більше 1000 – 26 осіб), яким належало 337206 десятин землі, в середньому по 34,3 десятини на кожного. В цілому, структура земельної власності духовних осіб Європейської частини Росії мала наступний вигляд: дрібні володіння – 9215 осіб (93,6%), середні – 599 осіб (6%), великі – 26 осіб (0,3%) [Підраховано за: 5, с.23]. Робимо висновок про домінування дрібної власності та менший відсоток (у порівнянні з Південною Україною) середніх та великих володінь. Крім цього, майже 2/3 великих володінь духовних осіб всієї Європейської Росії розташовувалися в одній Таврійській губернії. Цілком ясно, що розміри власності

духовних осіб південного регіону в цілому були більшими за аналогічну власність по Європейській частині Росії що, на нашу думку, можна вважати особливістю цих багатоземельних губерній.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що процес трансформації в церковному землеволодінні, розпочатий внаслідок реформ 60-70-х рр. призвів до капіталістичної модернізації земельної власності духовних осіб. При активному зростанні приватного землеволодіння духовних осіб відслідковується закономірність – збільшення кількості володінь вело до зменшення середнього розміру їх власності (за винятком Таврійської губернії). Це свідчить про майнову диференціацію, що супроводжувалася перерозподілом земельної власності, яка концентрувалася в руках осіб, які успішно перейшли до капіталістичного способу ведення господарства. Перспективним вважаємо питання аналізу землекористування та поширення оренди як в монастирських господарствах так і в приватновласницьких господарствах духовних осіб.

Джерела та література

1. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский, Н.С. Гордиенко. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с.
2. Русское православие: веки истории / [Щапов Я.Н., Сахаров А.М., Зимин А.А. и др.] под ред. А.И. Клибанова. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
3. Зыбковец В.Ф. Национализация монастырского имущества в Советской России (1917-1921 гг.) / В.Ф.Зыбковец, И.Е. Зеленин. – М. : Наука, 1976. – 206 с.
4. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX в. – начало XX века) / Е.Ф. Грекулов, П.К. Курочкин. – М. : Наука, 1969. – 182 с.
5. Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / Н.П. Зырянов, А.И. Клибанов. – М. : Наука, 1984. – 224 с.
6. Левицкий В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.О. Левицкий. – Запоріжжя, 2006. – 22 с.
7. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Надтока Г.М. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
8. Сухарев М.В. Економічне становище православної церкви в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII – середині XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / М.В. Сухарев. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
9. Морозан В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В.В. Морозан // Нестор. – 2000. – №1. – С.312-362.
10. Яшина О.Н. Земельная собственность Русской Православной Церкви в России в XVIII – первой половине XIX веков: Историческое исследование : дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Яшина Ольга Николаевна. – М., 2000. – 180 с.
11. Шугальова І.М. Проблеми землеволодіння і землекористування духовенства Лівобережної і Південної України / І.М. Шугальова // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса, 2002. – Т.3. – С.262-263.
12. Шугальова І.М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / І.М.Шугальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С.78-82.
13. Подвигайло А.А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60-90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний : дисс. ... кандидата ист. наук : 07.00.02 / Подвигайло А.А. – Воронеж, 2007. – 175 с.
14. Статистика землевладения 1905 г. – Вып.XIV. Екатеринославская губерния. – СПб. : Центральная типография М.Я. Минкова, 1906. – 45 с.
15. Статистика землевладения 1905 г. – Вып.XLII. Таврическая губерния. – СПб. : Центральная типография М.Я. Минкова, 1906. – 48 с.
16. Статистика землевладения 1905 г. – Вып.XVI. Херсонская губерния. – СПб. : Центральная типография М.Я. Минкова, 1906. – 44 с.
17. Приймак О.М. Соціальна поліструктурність сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть / О.М. Приймак // Музейний вісник. – 2009. – №9. – С.132-147.
18. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т.III. Александрыйский уезд. – Херсон : Тип. О.Д. Ходушкиной, 1888. – 152 с.
19. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.56. – Оп.2. – Спр.17. – 227 арк.
20. ДАЗО. – Ф.56. – Оп.2. – Спр.22. – 207 арк.
21. ДАЗО. – Ф.56. – Оп.2. – Спр.139. – 271 арк.
22. ДАЗО. – Ф.56. – Оп.2. – Спр.97. – 138 арк.
23. ДАЗО. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.27. – 71 арк.

Балухтина Е. Н. Частное личное землевладение духовных лиц Юга Украины в 1877-1905 гг.

В статье исследуется эволюция и основные тенденции в развитии частного землевладения духовных лиц; выделены особенности этого процесса в южноукраинских губерниях (Екатеринославской, Таврической и Херсонской); раскрыта структура землевладения духовных лиц в каждой губернии и в Южной Украине в целом.

Ключевые слова: Южная Украина, духовные лица, землевладение, купля-продажа земли, православная церковь, частная личная собственность, статистика.

Balukhtina O. M. The Private landownership of the Clergy in the Southern Ukraine in 1877-1905

In article the evolution and the basic tendencies in the development of private land ownership of the clergy are investigated; the features of this process in each province of Southern Ukraine (Ekaterinoslavskaya, Taurian and Khersonskaya) are assigned; the structure of the clergy private landownership was generally described.

Keywords: Southern Ukraine, clergy, private landownership of clergy, land purchase and sale, orthodox church, personal private property, statistics.